

"להציל" את חינוך החשיבה לקראת מיפוי מושגי של התחום

יורם הרפז

תקציר

כמות הפרסומים בתחום חינוך החשיבה - תחום עיוני-מעשי שמטרתו היא פיתוח חשיבה ביקורתית, יצירתית ויעילה - הגיעה בשלושת העשורים האחרונים להיקף חסר תקדים. נדמה שהתחום קורס תחת היצירתיות שלו עצמו. מורים המבקשים ליישם את התחום בהוראה עומדים חסרי אונים מול השפע הזה, ואינם יודעים איזו תאוריה על חשיבה טובה כדאי לאמץ. הוגי התחום ניסו "להציל" אותו בדרכים שונות: להציע אמות מידה לבחירה בתאוריה ובתכנית של חינוך החשיבה, לנסח את המחלוקות העיקריות בתחום ולהכריע ביניהן, לתאר באופן "דידוקטי" את התאוריות ולהניח לקוראים לבחור באחת מהן ועוד. גם המאמר הזה מצטרף ל"ניסיונות ההצלה" של התחום. הוא מפתח מפה מושגית המאפשרת התמצאות בתחום ויישום מושכל שלו. על פי המפה הזו, חינוך החשיבה "עשוי" משלוש גישות שונות. כל גישה מגדירה באופן שונה את מושגי היסוד של התחום: חשיבה, חשיבה טובה והוראת החשיבה. גישה אחת גורסת שחשיבה טובה היא תולדה של מימוניות חשיבה, גישה אחרת גורסת שחשיבה טובה היא תולדה של נטיות חשיבה, וגישה נוספת גורסת שחשיבה טובה היא תולדה של הבנה (של הנושא שעליו ושבאמצעותו חושבים). כל גישה לחינוך החשיבה מפתחת מערך הוראה מיוחד ומציעה נקודת מבט מיוחדת על הסוגיות השונות של התחום. המאמר מסביר את הגישות לחינוך החשיבה ונוקט עמדה בנוגע לגישה שראוי לאמץ.

תאריכים: הבנה, הוראה, חשיבה.

מבוא

אם "אין דבר מעשי יותר מתאוריה טובה", כדברי קורט לוין, אין כפי הנראה דבר מעשי פחות מהרבה תאוריות; יתר על כן הרבה תאוריות אינן עולות בקנה אחד. נדמה שזהו אכן מצבו של תחום חינוך החשיבה. התחום - הידוע יותר בשמות כגון: "התנועה להוראת החשיבה", "התנועה לחשיבה ביקורתית", "התנועה למיומנויות חשיבה" - סובל מתאוריות רבות על חשיבה טובה ועל הוראתה, ואלה מגדירות באופנים שונים את מושגי היסוד שלו: "חשיבה", "חשיבה טובה" ו"חינוך החשיבה". ייתכן שמצב כזה הוא פורה מבחינת התאוריה, אך הוא בלתי פורה מבחינת הפרקטיקה: חינוך החשיבה בבית הספר או במסגרות אחרות זקוק להנחיה קוהרנטית. כאשר מורים המבקשים ללמד חשיבה מוצפים בתאוריות רבות ושונות זו מזו עד כדי סתירה, הם אינם יכולים לפעול. זו הסיבה (לא היחידה) לכך שהשפעתו של חינוך החשיבה ב"שטח" מועטה כל כך.

הוגים של חינוך החשיבה הבחינו במצב זה וניסו "להציל" את התחום הקורס תחת היצירתיות שלו עצמו. ברוך, למשל, פיתח תאוריה כללית של חשיבה ושל חשיבה טובה, שתוכל לשמש בסיס לכל התאוריות והתכניות של חינוך החשיבה (Baron, 1985); (Glatthorn & Baron, 1991). מרזנו ועמיתיו פיתחו "מסגרת עבודה" בשם "ממדי החשיבה", המחלצת מתאוריות ומתכניות רבות את ממדי החשיבה העיקריים (מרזנו ועמיתים, 2002). ניקרסון ועמיתיו כתבו סקירה מקיפה ויסודית על תאוריות ועל תכניות של חינוך החשיבה כדי לאפשר למעוניינים לבחור באורח מושכל באחת התאוריות או התכניות (Nickerson, Perkins, & Smith, 1985), וקוסטה חיבר אנתולוגיה של מאמרים ותכניות לאותה מטרה (Costa, 2001). ליפמן איתר מחלוקות בסיסיות בין התאוריות של חינוך החשיבה והביע את דעתו לטובת אחד הצדדים במחלוקת (Lipman, 1991, pp. 174-182), וסטרנברג הציע קריטריונים לבחירה נכונה של תאוריה או של תכנית לחינוך החשיבה (Sternberg, 1984). אך נראה שניסיונות אלה ואחרים לא פתרו את הבעיה: קיימות תאוריות רבות ושונות על חינוך החשיבה היוצרות מבוכה מושגית ומשתקות את העשייה.

המאמר הנוכחי מצטרף ל"ניסיונות ההצלה" של התחום, אך לא באחד מן האמצעים שצוינו לעיל. המאמר מבקש לפתח מפה מושגית (או מטא-תאוריה מסדירה), המסבירה את מקורו של הריבוי התאורטי ונותנת מקום שיטתי לכל תאוריה ותכנית של חינוך החשיבה. מיפוי מושגי כזה עשוי לאפשר פיתוח תאורטי של התחום ולספק הנחיה עקרונית להוראת החשיבה.

השאלה העיקרית... ושלוש גישות

הגישות לחינוך החשיבה מספקות תשובה לשאלה העיקרית של התחום: מהו היסוד המכונן חשיבה טובה, וכיצד מפתחים אותה? השאלה היא "עיקרית", משום שכל תאוריה או תכנית של חינוך החשיבה מנסה להשיב עליה באופן מפורש (explicitly) או מובלע (implicitly). התחום חינוך החשיבה אינו מציע תשובה אחת לשאלה זו - כפי שנדמה להוגיו ולאודהיו - אלא שלוש. שלוש התשובות הללו משקפות שלוש גישות שונות לחינוך החשיבה.

התשובה של הגישה הראשונה לחינוך החשיבה - גישת המיומנויות - לשאלה העיקרית היא זו: היסוד המכונן חשיבה טובה הוא מיומנויות החשיבה. מפתחים מיומנויות חשיבה באמצעות מערך הקניה - מסגרת להוראה (להקניה) של מיומנויות חשיבה.

התשובה של הגישה השנייה לחינוך החשיבה - גישת הנטיות - היא זו: היסוד המכונן חשיבה טובה הוא נטיות חשיבה. מפתחים נטיות חשיבה באמצעות מערך טיפוח - מסגרת להוראה (לטיפוח) של נטיות חשיבה.

התשובה של הגישה השלישית לחינוך החשיבה - גישת ההבנה - היא זו: היסוד המכונן חשיבה טובה הוא הבנה. מפתחים הבנה על ידי מערך הבניה - מסגרת להוראה (להבניה) של הבנה.

כל גישה לחינוך החשיבה כוללת אפוא יסוד מכונן של חשיבה טובה (מיומנויות/נטיות/ הבנה) ושיטה או מערך הוראה להקניה/לטיפוח/להבניה שלה. להלן נתאר וננתח את שני המרכיבים הללו: את היסודות המכוננים חשיבה טובה ואת מערכי ההוראה שלהם.

היסודות של חשיבה טובה

גישת המיומנויות

בהתחלה - התחלה היסטורית ואידאולוגית - התפתחה גישת המיומנויות, אשר יצאה נגד החינוך המסורתי או "הישן", ובלשונו של דיואי: חינוך המרוכז במסירה של ידע. תמורות במצב הידע ובתמונת הידע ערערו את החינוך המסורתי וסללו את הדרך לגישת המיומנויות. על רקע תמורות אלה טענה גישת המיומנויות, שבעידן שבו הידע "מתפוצץ" (מכפיל את עצמו בפרקי זמן קצרים), מתיישן (ממצאים חדשים מניחים בסיס לתאוריות חדשות ולהפך) ונגיש לכול (באינטרנט ובאמצעים אחרים), אין עוד טעם להתרכז במסירה של ידע; וכך בעידן (הפוסט-מודרני) שלנו, שבו הידע נתפס כחסי - תלוי באינטרסים, בפרספקטיבות ובמסגרות התייחסות שאין להן צידוק אובייקטיבי - אין עוד צורך לקדש ידע ולחייב בו את הדורות הבאים. במקום להקנות גופי ידע יש להקנות לתלמידים יכולות לאתר, לעבד, לבקר וליצור ידע, כלומר לחשוב היטב, ו"לחשוב היטב" פירושו פיתוח מיומנויות חשיבה. טענות אלה סחפו עמן את השיח החינוכי, ו"השוק החינוכי" (האמריקני בעיקר) הוצף במיומנויות חשיבה בעלות איכויות שונות - מיומנויות של חשיבה ביקורתית, מיומנויות של חשיבה יצירתית ומיומנויות של חשיבה יעילה.

מהי "מיומנות חשיבה" וכיצד אפשר להבחין בין מיומנויות החשיבה השונות? בשיח של חינוך החשיבה המושג "מיומנות חשיבה" הוא לבטח המושג הנפוץ ביותר, אך דווקא בהקשר של שיח זה המושג סובל מעמימות מיוחדת. בהקשר של חינוך החשיבה יש למושג שתי משמעויות בסיסיות: "משמעות פנימית" (או סובייקטיבית) ו"משמעות חיצונית" (או אובייקטיבית). במשמעות הפנימית "מיומנות חשיבה" היא שימוש טוב באמצעי חשיבה, כלומר שימוש מהיר (צורך מינימום של "אנרגיה מנטלית") ומדויק (מותאם לנסיבות או לבעיה). במשמעות החיצונית "מיומנות חשיבה" היא אמצעי חשיבה שונים (אסטרטגיות, האורייסטיקות, אלגוריתמים, רוטינות, מסגרות, כלים וכדומה), המייעלים את תהליכי החשיבה. בספרות על חינוך החשיבה למושג "מיומנות חשיבה" יש לעתים משמעות פנימית, לעתים משמעות חיצונית ולעתים שתי משמעויות - מה שיוצר את תחושת הדו-משמעות המתלווית אליו. (בתחומים אחרים "אמצעי החשיבה" אינם כלולים ב"מיומנות". כאשר אנו אומרים על נהג שהוא מיומן, איננו כוללים את המכוננית במיומנות שלו.) כאשר מצרפים את שתי המשמעויות של המושג "מיומנות" אפשר לומר שחשיבה טובה היא חשיבה מיומנת, וחשיבה מיומנת היא חשיבה המפעילה אמצעי חשיבה באופן מהיר ומדויק.

את שיח המיומנויות של חינוך החשיבה חוצה הבחנה בסיסית בין מיומנויות חשיבה פשוטות למיומנויות חשיבה מורכבות (או "מיומנויות חשיבה מסדר גבוה יותר", Resnick, 1987). הראשונות (למשל: מיון, דירוג, השוואה) משמשות בסיס לאחרונות (למשל: קבלת

החלטה, פתרון בעיה, עיצוב מושג). את המיומנויות הפשוטות מומלץ ללמד בכיתות יסוד, ואת המורכבות - בכיתות גבוהות או במכללות ובאוניברסיטאות.

אף כי יש טעם בהבחנה זו, היא לוקה בשתי בעיות בסיסיות לפחות: (1) "פשוטות" ו"מורכבות" של מיומנות הן במידה רבה "בעיני המתבונן", כלומר אפשר לפשט או לסבך מיומנות בהתאם למטרותיו של המפשט או של המסבך; (2) המיומנויות כרוכות זו בזו וקשה לעשות היררכיה ביניהן. למשל, מיומנות מורכבת, כגון קבלת החלטה, מצריכה שליטה ב"מיומנויות פשוטות", אך גם מיומנויות פשוטות מצריכות שליטה ב"מיומנויות מורכבות" (למשל קבלת החלטה לצורך השוואה).

במקום או לצד ההבחנה הרווחת הזו בין שני סוגים של מיומנויות חשיבה אפשר להציע הבחנה בסיסית אחרת: **מיומנויות חשיבה ניטרליות ומיומנויות חשיבה נורמטיביות**. המיומנויות הניטרליות באות לייעל מהלכי חשיבה שבני אדם עושים ממילא - מזהים, ממקדים, ממיינים, מדרגים, מבחינים, משווים, בוררים, מסכמים, שואלים, בוחרים, משערים, מסיקים, מכלילים, פותרים בעיות, מקבלים החלטות ועוד. כיוון שיש הרבה מאוד מהלכים כאלה, אפשר להתרכז באחדים, "החשובים ביותר", וליעל אותם באמצעות מיומנויות חשיבה "נבחרות". לעומתן, המיומנויות הנורמטיביות באות לעצב מהלכי חשיבה שבני אדם אינם עושים בדרך כלל, וראוי - לדעת התומכים בהם - שיעשו. מהלכי חשיבה, כגון: שבירת דפוסי חשיבה שגורים, המצאת בעיות, חשיפת הנחות יסוד, גילוי הטיות, הם מהלכים שבני אדם אינם עושים בדרך כלל (בעיקר לא בנוגע לחשיבה שלהם עצמם). מיומנויות חשיבה נורמטיביות (כלומר רצויות או מוערכות) מבקשות ליצור או לעצב אותם. להבחנה זו יש משמעות מושגית ומעשית חשובה, שכן היא מבדילה בין שני סוגים שונים מהותית של מיומנויות חשיבה המצריכים הוראה בעלת דגשים מיוחדים, וכן היא נותנת עדיפות למיומנויות הנורמטיביות או המעצבות, משום שהן בעלות ערך ונדירות. (סמית טוען שכיוון שבני אדם עושים ממילא את מהלכי החשיבה שמיומנויות החשיבה הניטרליות מבקשות לשפר, הקניה של מיומנויות אלה מיותרת לגמרי [Smith, 1990]).

גישת הנטיות

גישת הנטיות מקבלת את הביקורת של גישת המיומנויות על החינוך המסורתי המתרכז במסירת ידע, אך דוחה את הרדוקציה של "חשיבה טובה" למיומנויות חשיבה. לפי גרסתה של גישת הנטיות, היסוד המכונן חשיבה טובה הוא נטיות חשיבה ולא מיומנויות חשיבה. גישת הנטיות צמחה כביקורת על גישת המיומנויות, ובשני שלבים: בשלב הראשון - נכנה אותו **השלב התלתי** - נטיות חשיבה נתפסו כ"ספקיות אנרגיה" של מיומנויות חשיבה, כלומר כחוליה שתפקידה לקשר בין מיומנויות לפעולה. חוליה כזו היא חיונית, משום שלאדם עשויות להיות מיומנויות חשיבה, אך לא דחף, רצון, נטייה להוציאן אל הפועל. בשלב זה נטיות החשיבה הופקו ממיומנויות חשיבה: לכל מיומנות הוצמדה נטייה מתאימה. לדוגמה, למיומנות של חיפוש חלופות לרעיון הוצמדה נטייה לחפש חלופות לרעיון (השוו אניס, 1996). בשלב השני - נכנה אותו **השלב העצמאי** - דרשה גישת הנטיות "הגדרה

עצמית", כלומר לראות את המושג "נטיית חשיבה" כ"יחידת ניתוח [עיקרית] של התנהגות קוגניטיבית" (פרקינס, ג'יי וטישמן, 2000, עמ' 72). כלומר בשלב השני "נטיית חשיבה" נתפסה כגורם המרכזי, המכוון והמסביר, של "חשיבה טובה". בעקבות כך נטיות חשיבה הופקו מעתה מדימוי תרבותי כללי של "חושב טוב" (או "חכם", "נבון", "שקול", "הגיוני") ולא ממיומנויות ספציפיות, והן קיבלו ערך עצמי שאינו תלוי במיומנויות שהן אמורות להוציא אל הפועל.

מהי "נטיית חשיבה" וכיצד נוכל להבחין בין סוגים שונים של נטיות חשיבה? כאשר אנו "רואים" דפוס של התנהגויות קוגניטיביות הבאות לידי ביטוי בהתנהגויות "גופניות" נראות או נשמעות, כגון התבטאות בכתב או בעל פה, אנו אומרים כי לאדם המפגין דפוס זה יש נטייה לחשוב בהתאם לדפוס זה. למשל, כאשר אנו רואים ביטויים שונים לכך שאדם שוקל ברצינות עמדות מנוגדות לשלו, בוחן את עמדותיו ומשנה אותן לאחר שיקול דעת, אנו אומרים עליו שיש לו נטייה לחשיבה פתוחה. "חשיבה פתוחה" היא דפוס שאנו מזהים בהתנהגויות הקוגניטיביות (המשתקפות בהתנהגויות ה"גופניות"). מדוע אנו אומרים על אדם זה כי "יש לו נטייה לחשיבה פתוחה" ולא "יש לו חשיבה פתוחה", כלומר מוסיפים נטייה לדפוס החשיבה (כלומר מוסיפים לישות בלתי ישות בלתי נראית האמורה לגרום לה)? משום שהמושג "נטיית חשיבה" הופך את דפוס החשיבה ל"אנושי", לדבר מה התלוי ברצונו, בבחירתו, בשיקול דעתו של האדם. דפוסי חשיבה אינם תכונות בלתי תלויות ברצון, בבחירה או בשיקול דעת; נטיות חשיבה, לכל הפחות בהקשרו של השיח החינוכי, משקפות הכרעות אנושיות.

אפשר להשקיף על מקורן של נטיות חשיבה (ונטיות אופי בכלל) משתי נקודות מבט. לפי השקפה אחת, נטיות חשיבה נובעות "מלמטה", ממקורות לא מודעים - מדחפים ראשוניים, מרגשות מודחקים וממנגנונים שונים המעצבים את העולם הנפשי, ובכלל זה גם את "קצה הקרחון" הקוגניטיבי שלו. לפי השקפה אחרת, נטיות חשיבה נובעות "מלמעלה" - מדעות, מעמדות, מערכים, מהכרעות, שהיחיד עיצב או בחר לאחר שיקול דעת בדרגה כזו או אחרת. נטיות מתהוות כנראה "מלמטה" ו"מלמעלה" ומהקשרים המסועפים בין מקורות אלה, אך חינוך החשיבה חותר לחיזוק המקור השני - לנטיית חשיבה הנובעת מבחירה מודעת, מהעדפה מושכלת ומעמדה שקולה. "נטיית חשיבה" היא אפוא הנעה שקולה לדפוס חשיבה מסוים או איכות חשיבה (פתיחות, עמקות, שיטתיות וכדומה) חדרת הנעה "מלמעלה".

את המושג "נטיית חשיבה" יש לסייג בשני ממדים: (1) עומק: נטיות חשיבה אינן חלות על כלל האישיות. הן אינן תכונות אופי או אישיות. בין נטיות אינטלקטואליות לתכונות אופי יש יחסים מורכבים; הן אינן מונחות בהכרח על רצף אחד. אדם יכול להיות נועז מאוד מבחינה אינטלקטואלית ופחדן מבחינה אופיו (להציע תאוריה נועזת או לכתוב ספר הרפתקאות מצמרר אך לפחד לצאת מביתו). (2) רוחב: נטיות חשיבה אף אינן חלות על כלל החשיבה. אדם יכול לנטות לחשיבה מעמיקה בעיסוקו המדעי, אך לנטות לחשיבה שטחית בתחום הפוליטי. נטיות חשיבה הן תלויות הקשר.

מספרן של נטיות החשיבה המופיע בספרות על חינוך החשיבה קטן בהרבה ממספר מיומנויות החשיבה המופיע בה (לפי סטרנברג, יש "קרוב לאלף" מיומנויות חשיבה [Sternberg, 1987, p. 251]; ולפי ליפמן, "הרשימה היא אינסופית" [Lipman, 2003, p. 162]), אך בדומה למיומנויות חשיבה גם הן ראויות להבחנה בסיסית. אפשר להבחין בין נטיית חשיבה לבין נטייה לחשיבה. ההבחנה הזו אינה חותכת – נטיות חשיבה כוללות ומעודדות נטייה לחשיבה – אך בכל זאת יש לה צידוק מושגי ומעשי. נטיית חשיבה, כפי שהגדרנו, היא הנעה שקולה ("מלמעלה") לחשוב באופן מסוים; נטייה לחשיבה היא הנעה שקולה להיכנס למעורבות בחשיבה, לשקוע ולהשקיע בחשיבה.

דיואי חשב שנטייה לחשיבה היא התכונה החשובה ביותר של חשיבה טובה, שאותה הוא כינה "חשיבה רפלקטיבית". חשיבה רפלקטיבית "היא סוג של חשיבה המורכב מהפיכת נושא בתודעה ומתן שיקול דעת רציני לו" (Dewey, 1933/1998, p. 3). נטייה לחשיבה היא אפוא אקט של התמסרות לחשיבה על נושא מסוים, של השתהות עליו, של "נסוגה" מחשיבה מקובלת לחשיבה "אותנטית". בית הספר המצוי אינו נותן מקום לחשיבה מסוג זה שנטייה לחשיבה מעוררת, שלא לומר עוין אותו (הולט כתב: "ילדים בבית ספר פשוט עסוקים מדי כדי לחשוב" [Kohn, 1999, p. 21]; וברבר תיאר דיאלוג כזה: "מורה: מה אתה עושה? תלמיד: אני חושב. מורה: אז תפסיק לחשוב ותתחיל לעבוד!" [Barber, 1997, p. 180]). רק בית ספר שמקצה זמן לחשיבה מסוג זה ומעודד תלמידים "לעצור ולחשוב", כדברי ארנדט (הרפז, 2005, עמ' 162), כלומר מטפח נטייה לחשיבה, ראוי להיחשב לבית ספר שבו מאפשרים ומעודדים חשיבה. בית ספר כזה, כפי שאטען בהמשך, הוא מוסד השונה מהותית מבית הספר המצוי.

גישת ההבנה

בהבדל מגישת הנטיות, גישת ההבנה אינה מקבלת כפשוטה את הביקורת של גישת המיומנויות על החינוך המסורתי, חינוך המתרכז במסירה של ידע. היא דוחה את הדיכוטומיה בין הוראת ידע להוראת חשיבה, בין הוראת מה לחשוב להוראת איך לחשוב; בין ה"מה" ל"איך", בין ידע לחשיבה, יש קשר פנימי. איכות החשיבה תלויה בידע על אודות הנושא הנחשב או באופן מדויק יותר – בהבנה שלו. גישת ההבנה היא אפוא תוצר של התפתחות דיאלקטית: היא משמרת אינטואיציה בסיסית של החינוך המסורתי – יש קשר בין ידע לחשיבה טובה – אך אינה רואה בהוראה המסורתית הוראת חשיבה, משום שאין היא מספקת תנאים להבנה (אלא, במקרה הטוב, לזכירה של ידע). כאשר ידע מוחזק בזיכרון בלבד, הוא "ידע שביר", ידע חלקי, ידע לכאורה, ידע לצורך הפגנתו בבחינות (פרקינס, 1998, עמ' 25–28). ידע שביר אינו תורם לחשיבה ואף מזיק לה. אך כאשר הידע הוא "בלתי שביר", כלומר ידע מובן, הוא מהווה תנאי הכרחי, אולי גם מספיק, לחשיבה טובה. גישת ההבנה מפרטת אפוא את התנאים שבהם ידיעה הופכת להבנה.

גישת ההבנה צמחה מתוך שתי הדיסציפלינות העיקריות המזינות את התחום של חינוך החשיבה: פילוסופיה ופסיכולוגיה. בתחומי של חינוך החשיבה שתי הדיסציפלינות הללו

אינן מתואמות ביניהן, ואולי אף מציעות שתי פרספקטיבות שונות על חינוך החשיבה (Paul, 1993), אך במקרה זה הן דווקא מתואמות. את הטיעון הפילוסופי לטובת מקומו של ידע (מובן) בחשיבה טובה מביא מקפק (McPeck, 1994), ולפיו (1) אין חשיבה באופן כללי אלא חשיבה על משהו; (2) חושב טוב על משהו אחד אינו בהכרח חושב טוב על משהו אחר; (3) איכות החשיבה מותנית בידיעת הנושא שבו היא עוסקת והתחום שאליו הוא שייך; (4) לכן על חינוך החשיבה להתרכז בהוראה לשם הבנה של תחומי הידע (הדיסציפלינות התאורטיות) ולא בהקניה של מיומנויות חשיבה כלליות. במילים אחרות, חשיבה טובה מכל סוג – חשיבה ביקורתית, חשיבה יצירתית, חשיבה אפקטיבית – היא "פרזיטית על מרכיב הידע" (שם, עמ' 111). הטיעון הפסיכולוגי מגיע למסקנה דומה, אך על בסיס מחקרים אמפיריים. מחקרים אלה, במיוחד מחקרים של חשיבת מומחים, מראים שהגורם היסודי בחשיבה טובה הוא ידע, או נכון יותר הבנה של ידע (השוו: גלייזר, 1998; פרקינס וסלומון, 2000; Perkins, 1995; Bransford, Brown, & Cocking, 2000). הכללתה של הבנה בין יסודותיה של חשיבה טובה עשויה לעורר תמיהה: אנחנו "משקיעים" במיומנויות חשיבה ובנטיות חשיבה כדי לקבל חשיבה טובה. חשיבה טובה מייצרת הבנה. הבנה היא משום כך תוצר של חשיבה טובה ולא להפך. את קו המחשבה הזה נכנה קו מחשבה מבודד. על פי קו מחשבה זה, יש ידע "שם בחוץ" ויש תודעה "כאן בפנים". התודעה מייצרת פעילות – חשיבה – הנשלחת החוצה אל הידע. החשיבה פועלת על ידע כדי להכניסו לתודעה, וכאשר הכנסה זו עולה יפה מתקבלת הבנה. החשיבה היא אפוא פעילות טהורה, הידע הוא תוכן טהור, והבנה היא תוצר של פעילות חשיבתית מוצלחת על ידע. לעומת זאת ביסודה של גישת ההבנה נמצא קו מחשבה אחר, שנכנה בשם קו מחשבה מאחד. על פי קו מחשבה זה, העולה בקנה אחד עם הטיעון הפילוסופי ועם הטיעון הפסיכולוגי לטובת הזיקה בין הבנה לחשיבה, לא ניתן לבודד את החשיבה מההבנה (אף כי מועיל להבחין ביניהן). החשיבה אינה פעילות טהורה כי אם פעילות עם ידע. וכאשר ידע זה מובן, הפעילות של החשיבה היא פורייה יותר (מייצרת פתרונות, החלטות ורעיונות מועילים יותר). דהיינו הבנה אינה (רק) תוצר של חשיבה טובה אלא (גם) המקור שלה.

מה זאת "הבנה", ואילו סוגים של הבנה חיוניים לחשיבה טובה? בספרות על חינוך החשיבה מתרוצצות שלוש תפיסות של הבנה: הבנה כמיקום, הבנה כיישום והבנה כביצוע. על פי התפיסה הראשונה, "להבין את המשמעות של דבר, אירוע או מצב, פירושו לראותו ביחסיו לדברים אחרים: לראות את האופן שבו הוא פועל או מתפקד, מהן התוצאות הנובעות ממנו, מה גורם לו, אילו שימושים יש לו" (Dewey, 1933/1998, p. 137). על פי התפיסה השנייה, "אנשים מבינים מושג, מיומנות, תאוריה או תחום ידע, אם הם יכולים ליישם אותם באופן הולם במצב חדש" (Gardner, 1999, p. 119). על פי התפיסה השלישית, "להבין נושא פירושו להיות מסוגל לבצע סביבו פעולות שונות בגמישות – להסביר, להצדיק, לחשוף, להתייחס, להחיל... הבנה היא יכולת לחשוב ולפעול בצורה גמישה באמצעות ידע; יכולת לביצוע גמיש היא הבנה" (פרקינס, 2000,

עמ' 319). התפיסה השלישית מרחיבה את התפיסה השנייה ועושה את היישום לאחד מביצועי ההבנה (אפשר לראות ביישום ביצוע "מיוחס" או "אולטימטיבי" של הבנה). לשלושה מושגים אלה של הבנה עשוי להיות בסיס משותף: תנאי להבנה הוא קיומם של ייצוגים מתאימים בתודעה. כאשר מושג (ייצוג) קשור היטב למושגים (ייצוגים) אחרים, ההבנה שלו טובה יותר (הבנה כמיקום); ככל שמושג ממוקם טוב יותר במערך של מושגים אחרים, היישום שלו טוב יותר (הבנה כיישום); וככל שמושג ממוקם ומיושם טוב יותר קל יותר לעשות אתו ביצועי הבנה (הבנה כביצוע). אך המושג השלישי של הבנה אינו זקוק בהכרח לתשתית ייצוגית: "התנהגות סדורה בעולם אינה חייבת לנבוע מייצוג כלשהו המכתיב אותה. לאנשים עשויות להיות יכולות של ביצוע גמיש ללא ייצוגים" (שם, עמ' 328). כלומר אדם עשוי לבצע מהלכי חשיבה עם ידע (ביצועי הבנה) ללא בסיס של ייצוגים הנמצא בתודעתו (כשם שאדם מדבר ללא ייצוג של כללי הדקדוק).

הבנה של הנושא הנחשב היא תנאי הכרחי אך לא מספיק לחשיבה טובה. חשיבה טובה זקוקה לעוד סוג של הבנה. אנו יכולים להבחין בין שני סוגים של הבנה המהווים ביחד (לפי גרסתה של גישת ההבנה) תנאי הכרחי ומספיק לחשיבה טובה. נכנה אותם הבנה סובסטנטיבית והבנה רפלקטיבית. הבנה סובסטנטיבית היא הבנה של נושא החשיבה (ה"סבסטנס" שנושא אותה). היא עשויה להיות פרה-דיסציפלינרית, דיסציפלינרית, אינטר-דיסציפלינרית או מטא-דיסציפלינרית. ככל שהיא עולה בסולם הדיסציפלינריות היא נעשית "הבנה מסדר גבוה יותר". ההבנה הרפלקטיבית מתייחסת לחשיבה עצמה או ביתר דיוק ליסודות ולתנאים העושים את החשיבה לחשיבה טובה. על פי גישת ההבנה יש שני תנאים לחשיבה טובה: הבנת הנושא הנחשב (ותחומו) והבנה של התנאים שבהם חשיבה נעשית חשיבה טובה. ראינו עד כאן את תשובותיהן של שלושה הגישות לחינוך החשיבה על חלקה הראשון של השאלה העיקרית - מהו היסוד המכונן חשיבה טובה? הבה נראה כיצד הן משיבות על חלקה השני - כיצד מפתחים את היסוד של חשיבה טובה?

מערכי ההוראה של הגישות לחינוך החשיבה

הגישות לחינוך החשיבה עונות על חלקה השני של השאלה העיקרית באמצעות מערכי ההוראה שלהן. מערכי ההוראה הן מסגרות מושגיות ומעשיות המיועדות להקניה של מיומנויות חשיבה או לטיפוח של נטיות חשיבה או להבניה של הבנה. ממה עשוי מערך ההוראה? בעקבות לם (2000א) נגדיר הוראה כחינוך באמצעות ידע, כלומר בחינוך הבית ספרי ידע מתווך בין המורה לתלמיד (בחינוך במסגרת המשפחה החינוך מתבצע באמצעות יחסים). ההוראה עשויה אפוא משלושה מרכיבים יסודיים: מורה, תלמיד וידע, או באופן ספציפי יותר - מארגון הידע, מפעולות מורה מיוחדות ומפעולות תלמידים מיוחדות.

מערך ההקניה

ממה עשוי מערך ההקניה - מסגרת ההוראה המיועדת להקניית מיומנויות חשיבה? מערך ההקניה עשוי מסידור (טקסונומי או היררכי) של מיומנויות חשיבה המיועדות

להוראה (ארגון הידע); מהדגמה של פעילות עם המיומנות המיועדת להוראה (פעולת מורה מיוחדת); ומתרגול (פעולת תלמידים מיוחדת). אפשר להציג את דפוס ההקניה באופן מכני: דפוס ההקניה מפרק את החשיבה לסדרה של מהלכים, מתקן (או משרדג) בזה אחר זה כל מהלך חשיבה באמצעות מיומנות מתאימה, מחזיר את מהלכי החשיבה המתוקנים - המיומנים - למנגנון החשיבה ועורך בקרת איכות (Beyer, 1987, p. 52). מערך ההקניה הוא דפוס הוראה המיועד להקניית מיומנויות חשיבה. ככזה הוא שייך לדפוס הוראה רחב יותר המיועד להקניית מיומנויות מכל סוג (לם [1973] כינה אותו "דפוס החיקוי"; פנסטרמכר וסולטיס כינו אותו "דפוס ההוצאה אל הפועל" [Fenstermacher & Soltis, 1986]; ושפלר כינה אותו "דפוס ההטבעה" [Scheffler, 1989]). דפוס הוראה זה הוא דפוס מושמץ בדרך כלל, אך בו כשלעצמו אין כל רע. מה שרע בו נובע מן ההקשר שבו הוא מיושם. כאשר מיומנויות חשיבה ומיומנויות אחרות נכפות על הלומדים, והן מגותקות ממטרותיהם ומבחירותיהם של הלומדים, הדפוס שבאמצעותו הן מוקנות אכן מחבל בהתפתחותם על ידי מסריו הגלויים והסמויים. אך כאשר לתלמידים יש עניין במיומנויות המוצעות להם, דפוס הוראה זה הוא הדפוס היעיל ביותר להקנותן. כיוון שלתלמידים בבית ספר אין בדרך כלל עניין במיומנויות המוצעות להם, הביקורת על דפוס זה היא מוצדקת. היא מוצדקת במיוחד כאשר מדובר במערך ההקניה המתיימר להקנות בבית הספר מיומנויות של חשיבה ביקורתית, יצירתית ועצמאית.

מערך הטיפוח

נטיות חשיבה מפתחים באמצעות מערך טיפוח - מסגרת שמטרתה היא טיפוח נטיות חשיבה (או עיצוב אופי אינטלקטואלי). מערך הטיפוח שונה ממערך ההקניה לא רק במרכיביו אלא גם במהותו. מערך ההקניה הוא מערך הוראה ישיר; מערך הטיפוח הוא מערך הוראה עקיף. כזכור, הגדרנו הוראה כ"חינוך באמצעות ידע", אך לידע יש מקום שולי במערך הטיפוח. הרצאות על נטיות חשיבה לא יסייעו הרבה בטיפוחן. נטיות מטופחות בתודעתם של אנשים לא באופן ישיר כי אם בעקיפין, לא באמצעות העברת ידע על אודותיהן כי אם באמצעות "תרבות חשיבה" כוללת ה"משרדת" באופנים שונים "נטיות חשיבה".

דפוס הטיפוח עשוי מדוגמה אישית או ממופת (פעילות מיוחדת של מורה), מהזדהות ומפעילות מטפחת (פעילות מיוחדת לתלמידים) או מעיסוק מפורש בנטיות חשיבה (ארגון הידע). דוגמה אישית שונה מהדגמה של התנהגות. במערך הטיפוח על המורה לגלם באישיותו ובהליכותיו את הנטיות שהוא מבקש לטפח. ללא הזדהות מצד התלמידים אין כל ערך לדוגמה האישית של המורה. פעילות מטפחת היא פעילות שבה הלומדים מתמודדים עם אתגרים המעצבים את הנטיות המבוקשות (למשל, כתיבת עבודת מחקר עשויה לטפח נטייה לחשיבה מעמיקה, ודרישה מן הכותב לנקוט עמדה, ולא רק לדווח, עשויה לטפח חשיבה ביקורתית). כאמור, דפוס הטיפוח אדיש במידה רבה לידע (אפשר לטפח נטיות חשיבה באמצעות עיסוק בכל ידע), אך לא לידע מסוג אחד: נטיות החשיבה עצמן. עיסוק מפורש בנטיות חשיבה מחזק את טיפוחן (למשל דיון במושג "חשיבה ביקורתית" כשלב ראשוני בטיפוח נטייה לחשיבה ביקורתית).

מעריך הטיפוח מבקש לטפח תכונות קוגניטיביות או אופי אינטלקטואלי, וככזה הוא שייך לדפוס הוראה רחב יותר המבקש לטפח תכונות מכל סוג או את האופי בכלל (לם [1973] כינה אותו "דפוס העיצוב"; פנסטרמכר וסולטיס כינו אותו "דפוס השחרור" [Fenstermacher & Soltis, 1986]; ואיגן כינה אותו "הדפוס האפלטוני" (Egan, 1997)). בדומה לדפוס ההוראה המיועד להקניית מיומנויות, גם דפוס הוראה זה הוא דפוס מושמץ באקלים הדעות של העשורים האחרונים. הוא מכונה "אינדוקטרינציה" או "ניסיון לשחק את אלוהים". לעומת האשמות אלה טוען מעריך הטיפוח, כי הוא מבקש אמנם לעצב אופי אינטלקטואלי, אך האופי הזה כולל נטיות לחשיבה ביקורתית, יצירתית ואפקטיבית, כלומר לחשיבה עצמאית, ולכן הוא פטור מטענות אלה.

מעריך ההבניה

לימוד לשם הבנה נעשה באמצעות מעריך ההבניה - מסגרת הוראה המיועדת להבניית הבנות (ב"הבניה" הכוונה לבנייה "מבפנים" על ידי הלומד ולא "מבחוץ" על ידי סמכות כלשהי). מעריך ההבניה נותן ליסודות של ההוראה את התוכן: ארגון הידע - "רעיונות גדולים" או "בעיות מהותיות"; פעילות מורה מיוחדת - עירור או ערעור; פעילות תלמידים מיוחדת - למידה חקרנית. לארגון הידע ב"רעיונות גדולים" יש צידוק אקולטוריסטי וצידוק קוגניטיבי. מבחינת הצידוק הראשון, גישת ההבנה מבקשת להבנות רעיונות בעלי עומק תרבותי וחלות תרבותית רחבה; מבחינת הצידוק השני, להבין פירושו לשים בהקשר, במכלול, בגשטאלט, ב"רעיון גדול"; לכן על המורה לחתור לרעיון הכולל הנותן משמעות לפרטי מידע (המשמעות היא בהקשר, אלוהים נמצא במכלול...). התפקיד המובהק של מורה ב"הוראה לשם הבנה" הוא לעורר הנעה ללמידה חקרנית באמצעות עירור עניין או ערעור הנחות יסוד ואמונות מובנות מאליהן. כיוון שהבנה נבנית ולא נקלטת, הפעילות המובהקת של תלמידים בכיתות שבהן מלמדים לשם הבנה היא חקירה פעילה, דהיינו שאילת שאלות וחיפוש אחר ידע ששייב עליהן.

כיוון שהבנה אינה נמסרת מתודעה לתודעה אלא צריכה להיבנות בתודעה של כל אדם (איש אינו יכול להבין בשבילך, או בלשונה של דקוורת: "מחשבות הן הדרכים שלנו לחבר דברים לעצמנו. אם אחרים מספרים לנו על קשרים שעשו, אנו יכולים להבינם רק אם אנו יוצרים את הקשרים בעצמנו. עשיית קשרים חייבת להיות יצירה אישית" [Duckworth 1996, p. 26]), הרי גם דפוס ההבניה (אדלר מכנה אותו "הדפוס המיאוטי [המיילדן] [Adler, 1982]; ושפלר מכנה אותו "דפוס התובנה" [Scheffler, 1989]), כמו דפוס הטיפוח, הוא דפוס הוראה עקיף.

מעריך ההבניה עמיד יותר משני מערכי ההוראה האחרים בפני הביקורת בת ימינו, משום שקשה להתנגד לו (מי יכול להתנגד להוראה לשם הבנה?!), ומשום שהוא מצליח "ללכת בין הטיפות" - בין חינוך שבו "תכנית הלימודים במרכז" לחינוך שבו "הילד במרכז". מעריך ההבניה של גישת ההבנה מכבד תכנים תרבותיים מצד אחד ואת ההנעות האישיות (ה"ראשוניות") של כל תלמיד מצד אחר (ראו להלן).

הגישות לחינוך החשיבה כ"השקפות עולם"

כדי להעמיק את הכנתן של שלוש הגישות לחינוך החשיבה נתבונן בהן מארכעה היבטים שונים: היבט אידאולוגי, היבט פרשני, היבט מטפורי והיבט מעשי. התבוננות זו תחזק את הטענה המרכזית של מאמר זה: חינוך החשיבה אינו תחום הומוגני, כפי שנדמה להוגיו ולאודהיו, אלא תחום הטרוגני, שבו מובלעות שלוש גישות שונות לחינוך החשיבה; אין "חינוך החשיבה" אלא שלושה "חינוכי חשיבה".

ההיבט האידאולוגי

הצגת הגישות לחינוך החשיבה כתשובות לשאלה העיקרית מחמיצה היבט חשוב שלהן – ההיבט האידאולוגי – שכן מהצגה זו יוצא כי המחלוקת בין הגישות היא אונטולוגית בעיקרה, כלומר סביב השאלה מהו היסוד המכונן חשיבה טובה. הצגה זו של הגישות היא חלקית, ויש להוסיף לה את ההיבט האידאולוגי. לתאוריות חינוכיות, כפי שהראה לם (2000ב), יש "מבנה הכרה" הדומה לזה של אידאולוגיה ולא לזה של תאוריה מדעית. המבנה של אידאולוגיה עשוי מארכעה מרכיבים או סוגי היגדים: (א) אסכטולוגיה – דימוי של העולם הרצוי; (ב) דיאגנוזה – תיאור של העולם המצוי; (ג) אסטרטגיה – אמצעים להפיכת העולם המצוי לעולם הרצוי; (ד) קולקטיב – קהל יעד שהאידאולוגיה פונה אליו ומאיצה בו לממש את רעיונותיה ולהפוך את העולם המצוי לעולם רצוי. המרכיב האסכטולוגי של תאוריות (אידאולוגיות) חינוכיות מתמצה בדימוי של "האדם המחונך" או "הבוגר הרצוי"; המרכיב הדיאגנוסטי שלהן מתמצה בתאוריות על "טבעו של הילד" (טוב או רע מנעוריו), על טבעה של החברה, על טבעו של הידע וכדומה; המרכיב האסטרטגי מתמצה באמצעים דידיקטיים; והמרכיב הקולקטיבי מתמצה בפנייה לחברה, להורים, למורים ולתלמידים לחולל שינוי בחינוך. כאשר אנו רוצים לעמוד על טבעה של תאוריה (אידאולוגיה) חינוכית, עלינו לשאול איזה דימוי אוטופי מנחה אותה או – בשפה החינוכית הרווחת – איזה דימוי אידאלי של "האדם המחונך" או "הבוגר הרצוי" מנחה אותה. מנקודת מבט זו, חינוך החשיבה הוא אידאולוגיה המונחית על ידי דימוי של "האדם המחונך" שהוא "חושב טוב". אך כפי שראינו, חינוך החשיבה מורכב משלוש גישות, כלומר אידאולוגיות, המונחות על ידי שלושה דימויים אידאליים ("אסכטולוגיים", בלשונו של לם) של "חושב טוב".

גישת המיומנויות מונחית על ידי דימוי אידאלי של "חושב טוב" כחושב מעשי או יעיל. ליעילות של "החושב הטוב" של גישת המיומנויות יש "ממד פנימי" ו"ממד חיצוני". מבחינת הממד הפנימי, "החושב הטוב" מבצע פעולות קוגניטיביות ביעילות, הוא מקבל החלטות, פותר בעיות, עושה הכללות, דירוגים, השוואות וכדומה, במהירות ובדיוק מרביים. מבחינת הממד החיצוני, חשיבה יעילה זו מסייעת לו להשיג את מטרותיו המעשיות. חשיבה ביקורתית וחשיבה יצירתית – שתי "חשיבות" שחינוך החשיבה מבקש לקדם – אינן בהכרח יעילות או מעשיות (חושבים ביקורתיים וחושבים יצירתיים לא תמיד נהנו מתוצאות החשיבה שלהם; סוקרטס למשל), אך במסגרת גישת המיומנויות, עקרון

היעילות משפיע על תפיסתן. כלומר כאשר "חשיבות" אלה עוברות רדוקציה למיומנויות, עקרון היעילות או עקרון האינסטרומנטליות הטבוע במושג "מיומנות" משתלט עליהן (ראו למשל כיצד סקריבן [אצל Esterle & Clurman, 1993, p. 34] והלפרן [Halpern, 1996, p. 5] מגדירים חשיבה ביקורתית כחשיבה יעילה ומעשית, וכיצד דה-בוננו מגדיר חשיבה לטרלית - חשיבה יצירתית - כחשיבה יעילה ומעשית [דה בוננו, 1995]).

גישת הנטיות מונחית על ידי דימוי אידאלי של "חושב טוב" כחושב חכם. "החושב החכם" נמדד (בעיקר) על ידי נטיות החשיבה שלו (או התכונות האינטלקטואליות שלו) ולא על ידי יכולות קוגניטיביות (הניתנות לאיתור ולמדירה במבחנים פסיכומטריים). הוא מונע על ידי נטיות (או תכונות אינטלקטואליות) שיש להן ערך עצמי שאינו מותנה ביעילותן של פעולות החשיבה או בהשגת מטרת מעשיות. בנטיות החשיבה של "החושב החכם" גלומים ערכים שהתרבות המקובלת מוקירה. התרבות המערבית, למשל, מוקירה ערכים כגון: יצירתיות, מקוריות, ביקורתיות, עצמאות, פתיחות, עמקות, שיטתיות, מודעות, אמפתיה. נטיות חשיבה, בהבדל ממיומנויות חשיבה, אינן אמצעים ניטרלים למשהו אחר בעל ערך. יש להן ערך "מוחלט" (בהקשר של תרבות נתונה), והן יכולות לעמוד בסתירה למטרות מעשיות שאדם רוצה בהן, מטרות ש"החושב המעשי" חותר להשיגן.

גישת ההבנה מונחית על ידי דימוי אידאלי של "חושב טוב" כחושב משכיל או מומחה. החושב הזה בקי בנושאים שעליהם ושכאמצעותם הוא חושב, אך לא רק בהם (שכן הוא לא רק מומחה), אלא גם בנושאים "בעלי ערך" בתרבות נתונה. כלומר "החושב המשכיל" הוא תוצר של שתי מגמות: קוגניטיבית ואקולטוריסטית. על פי המגמה הראשונה, הבנה היא תנאי קוגניטיבי לחשיבה טובה, ועל פי המגמה השנייה, יש דברים שראוי מבחינה תרבותית להבין. בין שתי המגמות הללו יש קשר, שכן "חושב טוב" אינו חושב בחלל ריק, הוא "חושב טוב בתרבות נתונה". משום כך כאשר הוא מתמצא ברעיונות המרכזיים של אותה תרבות, הוא ממילא חושב טוב יותר.

אם כך, לגישות לחינוך החשיבה יש "הטיה" אידאולוגית לעבר תפיסה מסוימת של "חושב טוב". תפיסה זו מהווה חלק מתפיסה כוללת יותר של "האדם הטוב" ושל "החיים הטובים". המחלוקת בין הגישות לחינוך החשיבה היא אפוא לא רק אונטולוגית אלא גם אידאולוגית. אנשים מכריעים לטובת גישה זו או אחרת לחינוך החשיבה גם משום "האופק האידאולוגי" שלה. הכרעות אידאולוגיות בחינוך אינן הכרעות "שלא מן העניין", הן העניין כולו (לם, 2000).

ההיבט הפרשני

הגישות לחינוך החשיבה מהוות מכלולים פרשניים שדרכם נראות הסוגיות המרכזיות בחינוך החשיבה. במילים אחרות, הגישות לחינוך החשיבה מפרשות סוגיות מרכזיות בהתאם להגיונן. נדגים זאת בקצרה על שלוש סוגיות: ליקויי חשיבה, מטא-קוגניציה ואינטליגנציה.

ליקויי חשיבה

ההכרה כי: (1) בני אדם אינם חושבים היטב כפי שהיו יכולים; (2) הם סובלים מליקויי חשיבה טיפוסיים, הן נקודות המוצא של תחום חינוך החשיבה (השוו: פרקינס וסווארץ, 2000). הגישות לחינוך החשיבה שותפות בהכרות אלה, אך הן מאפיינות באופן שונה את ליקויי החשיבה, כל אחת בהתאם לפרספקטיבה הפרשנית שלה.

כאשר חשיבה טובה נתפסת כמקבץ של מיומנויות חשיבה, חשיבה לקויה נתפסת כהעדרן של מיומנויות חשיבה או כיישום לקוי שלהן. תאוריות ותכניות של חינוך החשיבה השייכות לגישת המיומנויות מתריעות בדרך כלל מפני שורה של ליקויים מסוג זה בחשיבה; נכנה אותם **מחדלים**. כאשר חשיבה טובה נתפסת כנטיות חשיבה, ליקויי חשיבה מוצבים על מגרעות של האופי האנושי או על "אגו חלש". תאוריות ותכניות של חינוך החשיבה השייכות לגישת הנטיות מתריעות מפני שורה של ליקויים כאלה; נכנה אותם **חולשות**. כאשר חשיבה טובה נתפסת כהבנה של הנושא הנחשב, ליקויי חשיבה ניצבים על העדרה של הבנה כזו או על הבנה משובשת. תאוריות ותכניות של חינוך החשיבה השייכות לגישת ההבנה מתריעות מפני סוגים שונים של ליקויים מסוג זה; נכנה אותם **אי הבנה**.

מטא-קוגניציה

חינוך החשיבה חב את קיומו לתכונה מיוחדת זו של החשיבה האנושית: יכולתה לחשוב על עצמה ולנהל את עצמה. תכונה זו לא רק מכוננת את תחומה של חינוך החשיבה, היא גם נחשבת על ידי הגישות לחינוך לתכונה חיונית של חשיבה טובה שיש להקנות/ לטפח/להבנות באמצעות מיומנויות/נטיות/הבנה. גישת המיומנויות מעמידה את המטא-קוגניציה על שורה של מיומנויות אשר שליטה בהן מבטיחה ביצוע יעיל של חשיבה על חשיבה לצורך ניהולה. כיוון שמטא-קוגניציה היא דבר שכולם עושים בזמן זה או אחר, אם כי לא בהכרח באופן מפורש, שיטתי ויעיל, המיומנות המטא-קוגניטיבית היא "מיומנות ניטרלית". גישת הנטיות כוללת את המטא-קוגניציה ברשימת הנטיות שלה. נטייה למטא-קוגניציה היא תכונה מרכזית באופי האינטלקטואלי של החושב הטוב. על פי גישה זו, אנשים זקוקים לנטייה מיוחדת כדי לחשוב על חשיבתם ולנהל אותה. לכולם יש יכולת לעשות מטא-קוגניציה, אך לא לכולם יש נטייה לממש אותה באופן הולם ותכליתי. על פי הגיונה של גישת ההבנה, מטא-קוגניציה היא אפשרית, או לכל הפחות פורייה, כאשר היא מצוידת בהבנה חדשה שניתן לראות מבעדה הבנות קודמות, לתקן ולשכללן. מטא-קוגניציה אינה פעולה ריקה, היא תמיד ובהכרח כרוכה בתוכן מסוים, ורק כאשר תוכן זה מובן יש לה ערך.

אינטליגנציה

כל גישה לחינוך החשיבה סבורה שהיסוד שלה - מיומנויות/נטיות/הבנה - הוא היסוד החשוב ביותר של האינטליגנציה האנושית: האינטליגנציה האנושית היא בעיקרה

מיומנויות חשיבה/נטיות חשיבה/הבנה. היסודות מיומנויות והבנה עולים בקנה אחד עם התפיסה המסורתית או "הקלאסית" של האינטליגנציה (האינטליגנציה כישות קבועה, מולדת וניתנת למדידה), וגם עם תפיסות שמרדו בה (למשל התאוריה "אינטליגנציות מרובות" של גרדנר או "התאוריה הטריארכית" של סטרנברג). גם מבחן האינטליגנציה, מבחן ה-I.Q., של התפיסה המסורתית וגם מבחני האינטליגנציה של התפיסות החדשות של האינטליגנציה בודקים מיומנויות חשיבה והבנה, אך הם אינם בודקים נטיות חשיבה. ההוגים של גישת הנטיות מבקשים אפוא לחולל מהפכה בתפיסת האינטליגנציה ובמבחן הבודק אותה. הם רוצים להעמיד במרכז נטיות חשיבה (בלשונו של ריצ'הרט, יש לעבור מ-I.Q. ל-I.C. - Intellectual Character). למפנה כזה בתפיסת האינטליגנציה, הם טוענים, תהיה השפעה מרחיקת לכת על חינוך החשיבה ועל ההוראה בכלל (Costa & Kallick, 2000; Perkins, 1995; Ritchhart, 2002; Tishman, 2000).

ההיבט המטפורי

"מטפורה, מבחינתם של רוב האנשים, היא אמצעי פואטי ועודף רטורי - עניין לשפה חריגה ולא לשפה רגילה", כותבים לאקוף וג'ונסון, אך "הדרך שבה אנו חושבים, מה שאנו חווים ומה שאנו עושים בכל יום, הוא במידה רבה מאוד עניין של מטפורה" (Lakoff & Johnson, 1980, p. 3). כך למשל, החשיבה עצמה נחשבת, נחוות ונעשית על ידינו באמצעות ארבע מטפורות בסיסיות: החשיבה כתנועה (נדרה מנושא לנושא, דילגה על עניין חשוב, הגיעה למסקנה, קפצה למסקנה, שטה על כנפי הדמיון, הגיעה לכלל החלטה, נתקעה, זרמה); חשיבה כתחושה (רואה את כל התמונה, מבהירה את העניין, שופכת אור על הנושא, מגששת באפלה, מתבוננת, חירשת לדעות הפוכות, מריחה טעות); חשיבה כטיפול בעצמים (שוקלת, חוככת, חותכת, תופסת, קולטת, מחליפה דעות, מעצבת רעיון, משליכה רעיון, מניחה הנחה); חשיבה כאכילה (מעכלת רעיון, נדחית מרעיון, מקיאה רעיונות, מעלה גירה, מזוון לחשיבה (Lakoff & Johnson, 1999, pp. 235-244). אפשר כמובן לחשוב על מטפורות נוספות לחשיבה. גם מושגים כגון "חשיבה עמוקה" ו"חשיבה שטחית" מבוססים על מטפורות שהן, בלשונו המטפורית של רורטי, "מטפורות מתות" שאיננו חשים בבסיסן המטפורי. כדי להבין תאוריות ואת השאלות שעליהן הן עונות, עלינו לחפש את המטפורות העיקריות המנחות אותן (סטרנברג 2002) יישם את המתודה הזו על התאוריות של האינטליגנציה).

המטפורה העיקרית המנחה את גישת המיומנויות היא ארגז כלים: השכל נתפס כמארוז של אמצעים המותאמים לטיפול בבעיות נתונות. הכלים הם אסטרטגיות, טקטיקות, יוריסטיקות, מתודות, רוטינות, דיסציפלינות וכדומה. חשיבה מיומנת פירושה חשיבה העושה שימוש נכון בכלי חשיבה. מטפורה זו של חשיבה טובה כשימוש מיומן בכלים המוחזקים בתודעה מרבה להופיע בכתבי התאורטיקנים של חינוך החשיבה, גם אצל אלה שגישתם אינה גישת מיומנויות מובהקת (ראו: דה-בוננו, 1992, עמ' 81; טרפינגר, איזאקסן ודורבל, 2000, עמ' 13; Lipman, 1991, p. 28; Perkins, 1995, p. 15; Reid, 2002, p. x).

המטפורה העיקרית המנחה את גישת הנטיות היא זרמי עומק: זרמים עמוקים, סמויים ובעלי כיוון מוגדר גורפים את ההתנהגויות האינטלקטואליות שלנו. מטפורה זו אינה ננקטת במפורש, אך אין זה גורע מכוחה להפך, למטפורות סמויות יש יותר עוצמה מלמטפורות גלויות, שכן לא ניתן לבקרן ולרסן אותן. על קיומה של מטפורה זו מעיד כל עיקרה של גישת הנטיות. לפי עיקר זה, החשיבה כפעילות קוגניטיבית היא מעין תופעה על פני השטח שמתחתיה רוחשת הוויה יסודית יותר – נטיות, תכונות, גישות. מי שרוצה לחנך את החשיבה חייב לכוון את פעולתו אל זרמים עמוקים אלה ולא אל פעולותיה עצמן.

המטפורה העיקרית המנחה את גישת ההבנה היא רשת: להבין דבר מה פירושו למקם אותו במארג של משמעויות. מושג כלשהו מובן (לא עד הסוף): הבנה היא תמיד חלקית וניידת; הרשת מתרחבת עד אינסוף והקשרים משתנים) רק בזיקה למושגים אחרים. חשיבה טובה מותנית ברשת צפופה של מושגים הנוגעים לנושא שעליו חושבים (השוו: מרזנו, 2001, עמ' 65; סלומון ופרקינס, 2000, עמ' 431-432; Boix-Mansilla & Gardner, 1998, p. 174; Fisher, 1990, p. 85).

ההיבט המעשי

הוגים וחסידים רבים של חינוך החשיבה רואים בעיני רוחם בית ספר המתרכז כל כולו בפיתוח החשיבה של התלמידים, בית הספר כ-Home for the mind, כדברי קוסטה (Costa, 1991). בית הספר נתפס בחזונום כחלל ריק שניתן להכניס אליו מטרות חינוכיות, תכניות לימודים ושיטות הוראה ככל העולה על הדעת. אך בית הספר אינו חלל ריק; בית הספר הוא חלל מלא, בית הספר במהותו הוא דפוסי פעולה טעוני מושגים. דפוס הפעולה המרכזי ביותר של בית הספר, הנובע מן המבנה שלו ולא מהגיון חינוכי כלשהו (לם, 1973, עמ' 9-49), הוא דפוס ההוראה השולט בו והנשלט על ידו.

עתה נעשה "ניסוי מחשבה" שבו ננסה להשיב על השאלה, מה יקרה לגישות לחינוך החשיבה על מערכי ההוראה שלהן כאשר הן ינסו לחדור אל בית הספר (למעשה, הן כבר חדרו לבתי ספר ואכן סטו מהגיון התקין). נראה כי התשובה היא זו: גישה כלשהי לחינוך החשיבה שתנסה לחדור לבית הספר ולהשתלב בדפוס ההוראה הנוהג בו, צפויה ל"סטיית תקן" – סטייה מהגיון התקין (שימו לב: המושג "סטיית תקן" מופיע במרכאות שכן כאן הוא מקבל משמעות שונה מזו המקורית). וכן, לכל גישה צפויה "סטיית תקן" טיפוסית הנובעת מן המפגש בין גרעינה לבין גרעינו של דפוס ההוראה הבית ספרי.

מה יקרה לגישת המיומנויות על מערך ההקניה שלה כאשר היא תנסה לחדור לבית הספר ולחולל שינוי בדפוס ההוראה שלו? היא תוסט ממסלולה התקין. נכנה את "סטיית התקן" הטיפוסית של גישת המיומנויות ואת מערך ההקניה בשם אילוף. כלומר בלחצו של המבנה הבית ספרי ודפוס ההוראה השולט בו, יהפוך מערך ההקניה לדפוס הוראה שיקנה לתלמידים מיומנויות חשיבה באמצעים ביהיוריסטיים: חיזוקים להתנהגויות רצויות ועונשים על התנהגויות בלתי רצויות. "שיעורי חשיבה" שבהם מורים יקנו מיומנויות חשיבה ייכפו על התלמידים כמו שיעורים אחרים. התלמידים יתרגלו מיומנויות, ייבחנו

עליהן ולא יעבירו אותן לתחומי ידע חדשים ולניסיונם. אל תודעתם יידחסו מיומנויות אינרטייות המועדות לשכחה מהירה.

מה יקרה לגישת הנטיות על מערך הטיפוח שלה כאשר היא תנסה לחדור לבית הספר ולחולל שינוי בדפוס ההוראה שלו? היא תוסט ממסלולה התקין. נכנה את "סטיית התקן" הטיפוסית של גישת הנטיות ואת מערך הטיפוח בשם הטפה. בלחצו של המבנה הבית ספרי ודפוס ההוראה השולט בו, ינסה דפוס הטיפוח לקצר את התהליך הממושך והמורכב של טיפוח נטיות באמצעות הטפה נמרצת המכוונת לעצב נטיות "מלמטה" – ללא דיון מפורש וביקורתי בהן. דפוסי הפעולה של בית הספר ודפוס ההוראה השולט בו אינם יכולים לטפח נטיות חשיבה, כגון נטייה לחשיבה מעמיקה, פתוחה, יצירתית וביקורתית. הם יכולים – כאשר הם מתבקשים לאמץ מטרה זו – רק להטיף להן ולנסות להקנותן ישירות, כמו שמקנים ידע ומיומנויות, כלומר בעזרת אמצעי ענישה ותגמול מקובלים. טיפוח נטיות חשיבה מצריך דפוסי פעולה והוראה אחרים המנוגדים לחינוך הבית ספרי.

מה יקרה לגישת ההבנה על דפוס ההבניה שלה כאשר היא תנסה לחדור לבית הספר ולחולל שינוי בדפוס ההוראה שלו? היא תסטה ממסלולה התקין. נכנה את "סטיית התקן" הטיפוסית של גישת ההבנה ושל מערך ההבניה שלה בשם הרצאה. בלחצו של המבנה הבית ספרי ודפוס ההוראה השולט בו, יחתור דפוס ההבניה לקיצור תהליכים: במקום לנסות להבנות הבנות של מושגים ורעיונות – תהליך אישי ממושך שאינו ניתן לניהול מלא מבחוץ – הוא ירצה או ימסור אותם על בסיס ההנחה (המאגית) ששמיעתם כמוה כהבנתם. דפוסי הפעולה וההוראה של בית הספר – ההוראה הפרונטלית, הצורך "לכסות את החומר", מקצועות הלימוד הרבים, הנושאים הרבים שיש ללמד, הבחינות הבודקות יכולת למחזר פרטי ידע ועוד – אינם בנויים להורות לשם הבנה. כאשר הם מאמצים מטרה זו, הם חייבים לסלף אותה.

המסקנה של ניסוי המחשבה המכונה "מה יקרה לגישות לחינוך החשיבה כאשר הן ייכנסו לבית הספר?" היא, שהחזון הממריץ הוגים וחסידים של חינוך החשיבה של בית הספר, המצוי כהכלאה מוצלחת בין חינוך החשיבה (בגישה זו או אחרת) לחינוך הבית ספרי, הוא בלתי מעשי. לא ניתן לעסוק בחינוך החשיבה במקום המכונה בית ספר. קון (Kohn, 1999, p. 116) כתב בצדק, שבית הספר לא נועד לפתח חשיבה אלא לתרגל מיומנויות ולשנן אמיתות. הוראה ישירה, מבחנים הבודקים זכירה של עובדות ונהלים בית ספריים נוספים "ביקשו ליצור מאמינים ולא אנשים חושבים". בין הגיונו של חינוך החשיבה – על שלוש גישותיו – לבין הגיונו של בית הספר יש סתירה חזיתית. בית הספר כמקום המפתח חשיבה חייב להיות שונה מהותית ומבנית מבית הספר המצוי. בית ספר כזה ממתין עדיין לממציאו.

סיכום ביניים: הגישות לחינוך החשיבה כטיפוסים אידאליים וכמטא-תאוריות

לא כל התאוריות של חינוך החשיבה משקפות גישה אחת, חלקן משקפות שתיים או שלוש גישות. גם בתאוריות אקלקטיות כאלה משתקפת בדרך כלל גישה אחת דומיננטית. העובדה שבתאוריות ובתכניות מסוימות באות לידי ביטוי שתיים או שלוש גישות לחינוך החשיבה מעידה על כך שהגישות הן טיפוסים אידאליים; כל גישה מהווה idealtypus - "מודל טהור" או "הגיגה הפנימי של תופעה שנמתח עד הסוף" (ארוך, 1993, עמ' 503-506).
אנו יכולים לחשוב על הגישות לחינוך החשיבה לא רק כעל "טיפוסים אידאליים" של חינוך החשיבה אלא גם כעל מטא-תאוריות של חינוך החשיבה. התאוריות והתכניות של חינוך החשיבה מתמיינות בהתאם לשלוש מטא-תאוריות: גישת המיומנויות, גישת הנטיות וגישת ההבנה. כל התאוריות הטוענות שמיומנויות חשיבה הן היסוד של חשיבה טובה, שייכות לגישת המיומנויות; כל התאוריות הטוענות שנטיות חשיבה הן היסוד של חשיבה טובה, שייכות לגישת הנטיות; כל התאוריות הטוענות שהבנה היא היסוד של חשיבה טובה, שייכות לגישת ההבנה.

העובדה שתאוריות שייכות לגישה או למטא-תאוריה אחת אינה מוציאה מכלל אפשרות מחלוקת ביניהן. הן יכולות לצדד במיומנויות או בנטיות או בהבנות מסוגים שונים. למשל, גם הלוגיקה הפורמלית, גם הלוגיקה הבלתי פורמלית וגם "תפיסת הכלים" של דה-בונו שייכות לגישת המיומנויות, אך דה-בונו מבקר בחריפות את הלוגיקה כאמצעי (או כ"כלי", בלשונו) לפיתוח החשיבה. המחלוקת בתחומי של חינוך החשיבה היא אפוא "דו-מפלסית": בין מטא-תאוריות (גישות) ובין תאוריות הכלולות באותה מטא-תאוריה (גישה), מה שמבליט את האשליה הרווחת, שחינוך החשיבה הוא תחום הדובר בקול אחד.

אנו יכולים לתמצת את המחלוקות בין הגישות לחינוך החשיבה על בסיס הפתגם העתיק והחביב: "תנו לאדם דג הוא ישבע ליום אחד; תנו לאדם חכה והוא ישבע למשך כל חייו!". הסיסמה של גישת המיומנויות היא: "תנו לילד חכה!"; הסיסמה של גישת הנטיות היא: "תנו לילד פיתיון!"; הסיסמה של גישת ההבנות היא: "תנו לילד התמצאות בשדות הדיג!". גישת המיומנויות גורסת כי על חינוך החשיבה להעניק לילדים כלים (חכה) לעסוק בידע מכל סוג ולא לתת פריטי ידע (דגים); גישת הנטיות גורסת כי על חינוך החשיבה לתת לילדים מניע (פיתיון) להפעיל מיומנויות חשיבה כאלה או אחרות, או לחשוב באורח כזה או אחר, או בכלל לחשוב; גישת ההבנה טוענת שעל חינוך החשיבה לתת לילדים הבנה של תחומי הידע שאליהם שייכים הנושאים שעליהם הם חושבים.

מה לעשות?

מדוע שלוש גישות לחינוך החשיבה - לא יותר ולא פחות? ונניח שיש שלוש גישות לחינוך החשיבה, מה עלינו לעשות עם המידע הזה "מחר בכיתה"? חינוך החשיבה הוא הרי תחום מעשי; הוא רוצה לשנות את החשיבה ולא רק לחשוב עליה! על השאלה הראשונה (מדוע שלוש?) ניסיתי לענות בספר ובמאמר (הרפז, 2005, א, 2005, ב), שבהם הראיתי שיש שלוש

גישות לחינוך החשיבה, משום שכל יסוד של חשיבה טובה (מיומנויות, נטיות והבנה) מכוון למרכיב של חשיבה (מהלכים, איכויות ותוכן). מיומנויות חשיבה באות לשפר את מהלכי החשיבה, נטיות חשיבה באות לשפר את איכויות החשיבה, והבנה באה לשפר את "אחיזת" התוכן בתודעה. אפשר אפוא לדבר על מתן מנ"ה (מיומנויות, נטיות, הבנה) של חשיבה טובה לחשיבה.

לאחר שהצענו צידוק לקיומן של שלוש גישות לחינוך החשיבה, עלינו להתמודד עם השאלה הבוערת יותר - כיצד ללמד חשיבה? ובכן, בהנחה ששילוב כלשהו בין הגישות לחינוך החשיבה הוא דבר רצוי, נראה כי יש לחתור לשילובן באמצעות הפעלת אסטרטגיית שילוב כלשהי לצורך הוראתן. אך שילוב פשוט של הגישות לחינוך החשיבה אינו אפשרי או לפחות אינו רצוי, לא מבחינה מעשית ולא מבחינה עקרונית. מבחינה מעשית, השילוב אינו אפשרי משום ש"מורה סביר" אינו יכול ללמד בהתאם ליותר מתכנית אחת של חינוך החשיבה. הציפייה שמורה ידע ללמד במסגרת תכנית מסוימת המיועדת להקניית מיומנויות ובמסגרת תכנית מסוימת המיועדת לטיפוח נטיות ובמסגרת תכנית מסוימת המיועדת להבניית הבנות (למשל, בהתאם לתכנית CoRT של דה-בוננו, לתכנית "הרגלי חשיבה" של קוסטה ולתכנית "הוראה לשם הבנה" של פרקינס), היא בלתי מציאותית. התכניות מורכבות ומצריכות התנסות ממושכת.

אך השילוב בין הגישות לחינוך החשיבה אינו רצוי גם מבחינה עקרונית. הגישות, כפי שנטען לעיל, הן אידאולוגיות המודרכות על ידי דימויים אידאליים שונים של "חושב טוב": גישת המיומנויות מודרכת על ידי דימוי של חושב מעשי, המכוון להשיג מטרות קונקרטיות; גישת הנטיות מודרכת על ידי דימוי של חושב חכם, המכוון למימוש תכונות אינטלקטואליות בעלות ערך עצמי, תכונות שאינן מבטיחות לו השגת מטרות קונקרטיות; גישת ההבנה מודרכת על ידי דימוי של חושב משכיל, הרוכש הערצה לידע. דימויים אלה אינם (רק) הצהרות של הגישות, אלא גם (ובעיקר) מסרים המובלעים במערכי ההוראה שלהן. מערכי ההוראה של הגישות לחינוך החשיבה "משדרים" דימויים שונים של "חושב טוב", ולמעשה של "החיים הטובים". כאשר מערכי ההוראה מעבירים מסרים שונים, המסרים מנטרלים זה את זה והשפעתם החינוכית נחלשת (ועם זאת, כפי שייאמר בהמשך, אין פירוש הדבר ששילוב כלשהו בין הגישות אינו אפשרי, או שיש כאן המלצה על היצמדות לגישה אחת בכל הנסיבות).

אנו שבוים אפוא במלכוד מתסכל: מצד אחד, "חושב טוב" זקוק למיומנויות חשיבה, לנטיות חשיבה ולהבנה, ומצד אחר, לא ניתן "להפעיל עליו" בעת ובעונה אחת או בזה אחר זה את מערכי ההוראה של חינוך החשיבה המיועדים להקניה של מיומנויות, לטיפוח נטיות ולהבניה של הבנות. מה עושים? אפשר לצאת מהמלכוד באמצעות אסטרטגיה אחרת: אסטרטגיית חסות. על פי אסטרטגיית החסות, על חינוך החשיבה לאמץ גישה אחת מתוך השלוש ולפתח בחסותה גם את שני היסודות האחרים של חשיבה טובה, היסודות של הגישות שנדחו. אנו נדחקים אפוא ל"הכרעה טרגית": עלינו להעדיף גישה אחת על

פני הגישות האחרות. אני סבור כי יש להעדיף וראוי לאמץ את גישת ההבנה. אפשר להביא לכך טעמים שונים, להלן ארבעה: טעם לוגי, טעם תאורטי, טעם אידאולוגי וטעם פדגוגי. **טעם לוגי:** על שאלות בחינוך להישאל בהקשר ממשי. לשאלה "מהי חשיבה טובה וכיצד מחנכים אליה?" יש להוסיף את השאלה: "מיהו קהל היעד, ומיהו ההקשר"? קהל היעד העיקרי שלנו הוא תלמידים בבית הספר, אולי לא בבית ספר רגיל, שכן בהקשרו מערכי ההוראה של הגישות צפויים ל"סטיות תקן" טיפוסיות, אך בית ספר שיש בו הוראה, כלומר "חינוך באמצעות ידע". בהקשר זה הטיעון הוא כי בית הספר עוסק בהוראה; הוראה היא בהכרח (אף כי לא רק) הוראה של ידע; הוראה של ידע שלא למטרת הבנה היא בגדר השחתה של החשיבה; מכאן שלחינוך החשיבה אין ברירה אלא ללמד להבנה.

טעם תאורטי: נראה שמהלך התפתחותם של ההגות ושל המחקר על טבעה של חשיבה טובה הוביל אותם להכרה בחשיבות המכרעת שיש להבנה של הנושא הנחשב כיסוד של חשיבה טובה. יותר ויותר מחקרים מראים עד כמה ידע קודם, דהיינו הבנה, חיוני והכרחי לחשיבה טובה. הבנה של הנושא הנחשב היא כלי חשיבה אפקטיבי יותר מכלי חשיבה כלליים, כמו: טקטיקות, אסטרטגיות, האוריסטיקות, רוטינות. חשיבה טובה עשויה "להסדר" עם הבנה של הנושא שעליו היא חושבת גם ללא מיומנויות חשיבה ונטיות חשיבה שהוקנו וטופחו כראוי, אך לא להפך. יש טעם, למשל, להקנות לאדם כלי חשיבה לביצוע השוואה, אך גם שליטה מלאה בו לא תסייע לו לעשות השוואה בין תקופות היסטוריות, בין יצירות אמנות או בין תאוריות מדעיות שהוא אינו מבין. לעומת זאת כאשר הוא מבין, הוא מסוגל לבצע השוואה טובה ביניהן גם אם אינו שולט במיומנות הכללית של ביצוע השוואה. כמובן, הבנה אינה מבטיחה חשיבה טובה, אך היא תנאי הכרחי לה, כמעט מספיק. יש כמובן לא מעט אירוניה בטעם הזה, שכן התחום חינוך החשיבה ביקש, לפחות בראשיתו, לעקוף את הידע (שהוא "מתפוצץ", מתיישן ונגיש) ולהחליפו במיומנויות ובנטיות חשיבה כלליות.

טעם אידאולוגי: על פי "המודל הטרמוסטטי" להעדפת מטרות חינוכיות של פוסטמן (Postman, 1979), תפקיד החינוך הוא "לחמם" מגמות תרבותיות חיוביות ש"הצטננו" יתר על המידה, ו"לצנן" מגמות תרבותיות שליליות ש"התחממו" יתר על המידה. נראה כי בנסיבות החברתיות-תרבותיות של ימינו התרבות עצמה (במובן הנורמטיבי של המושג) הצטננה יתר על המידה. החינוך של ימינו התמסר להשקפת עולם תועלתנית; תועלתנות במובנה המעשי והישיר ביותר היא הנרטיב העיקרי המנחה את ההוראה, ולבטח את הלמידה (פוסטמן, 1998). תלמידים לומדים את מדעי הטבע והאדם לא משום שהם מגלים בהם עניין, או משום שהם עשויים להועיל להם בהכנת עצמם והעולם, אלא משום שהצלחה בהם עשויה להועיל להם בהשגת תעודות (שיסייעו להם להשיג תעודות מועילות נוספות במוסדות ל"השכלה גבוהה"). כלומר ההישגים התרבותיים הנפלאים ביותר משמשים למטרה שאינה נובעת מהם, יותר מכך, מטרה הסותרת אותם - את הערכים האתיים והאינטלקטואליים הגלומים בהם. בנסיבות אלה עלינו לאמץ גישה המנסה לקרב את

הלומדים להבנה של "רעיונות גדולים"; לא משום שרעיונות אלה יכולים להועיל לקריירה שלהם, אלא משום שהם יכולים להועיל להתפתחותם האינטלקטואלית והמוסרית.

טעם פדגוגי: זהו אולי הטעם הפורה ביותר לאימוץ גישת ההבנה: גישת ההבנה עשויה להיות ראש החץ של מודל חינוכי חדש - המודל השלישי (הרפז, 2005). "המטוטלת החינוכית נעה, אף כי לא באופן סדיר, בין ההוראה הדידקטית המקובלת ובין החינוך של הילד במרכז", כתבו ברייטר וסקרדמליה. "חייבת להיות אפשרות שלישית, אך מה היא יכולה להיות?" (Bereiter & Scardamalia, 1993, p. 199). המחברים ממליצים על "קהילה בונת ידע" כ"מודל שלישי להוראה", כלומר על הפיכת הכיתה לקהילת חוקרים המבקשת להבין תופעות טבעיות וחברתיות. על פי הטעם הפדגוגי שלנו, גישת ההבנה היא מועמדת טובה להוביל את המודל השלישי של החינוך, שכן לקטגוריה "הבנה" יש שני קטבים: "קוטב חיצוני" או "קוטב תרבותי" ו"קוטב פנימי" או "קוטב פסיכולוגי". מבחינת הקוטב הראשון, להבנה יש זיקה לתכנים תרבותיים, תכנים שאותם מבינים ושאותם ראוי להבין; מבחינת הקוטב השני, להבנה יש זיקה לתהליך פנימי של בניית משמעויות המווסת עצמאית. כאשר מתרכזים רק בקוטב הראשון, מקבלים את "החינוך הישן/מסורתי" ואת "תכנית הלימודים במרכז". כאשר מתרכזים רק בקוטב השני, מקבלים את "החינוך החדש/פרוגרסיבי" (פרוגרסיבי במובן פיידוצנטרי ולא במובן המורכב של דיואי) ואת "הילד במרכז". בחינוך על פי גישת ההבנה, לא "תכנית הלימודים" במרכז ולא "הילד" במרכז אלא המפגש ביניהם - מפגש פעיל, ביקורתי ועתיר חשיבה. במפגש הזה נבנים היחיד והתרבות כאחד: היחיד בונה את זהותו ואת השקפותיו, והתרבות מקבלת משמעות ומתעשרת ברעיונות חדשים. המפגש הזה בין היחיד כ"עושה משמעות" לתרבות כ"חומר גלם לעשיית משמעות" הוא עיקרו של המודל השלישי.

על פי ארבעת הטעמים שלנו, יש להעדיף את גישת ההבנה על פני שתי הגישות האחרות וללמד בחסותה - בחסות "השקפת עולמה" של גישת ההבנה ומערך ההבניה שלה - גם את היסודות האחרים של חשיבה טובה, שכן יש להדגיש: אימוץ גישת ההבנה אין פירושו ויתור על הקניית מיומנויות חשיבה וטיפוח נטיות חשיבה. על גישת ההבנה להקנות מיומנויות חשיבה ולטפח נטיות חשיבה במסגרת המטרות והאמצעים שלה. מיומנויות יש להקנות בהקשר אותנטי שבו הלומדים-חוקרים חווים אותן כנחוצות לפיתוח ההבנה שלהם, ונטיות יש לטפח באמצעות גילומן בהתנהגות השוטפת, עיסוק בהן בהזדמנויות מתאימות והתנסות בפעילויות אינטלקטואליות המזמינות אותן.

סיכום

כאשר אנו זורקים לחללו של חינוך החשיבה את השאלה העיקרית, השאלה שכל תאוריה או תכנית של חינוך החשיבה מתמודדת עמה: מהו היסוד המכונן חשיבה טובה וכיצד מפתחים אותו? אנו מקבלים שלוש תשובות. כל תשובה מתחזה לתשובה אחת ויחידה - "התשובה הנכונה". כל תשובה מכוננת גישה לחינוך החשיבה. גישה לחינוך החשיבה היא מסגרת מושגית לכידה שמטרתה להנחות את פיתוח אחד היסודות של חשיבה טובה, או

במילים אחרות, גישה לחינוך החשיבה = יסוד של חשיבה טובה + מערך הוראה. הגישות לחינוך החשיבה אינן מודעות לעצמן ואינן מגובשות; אילו היו כאלה, העבודה שנעשתה כאן הייתה מיותרת. עם זאת, מטרת העבודה שנעשתה כאן לא הייתה למצוא גישות לחינוך החשיבה, אלא לנסות ולהסביר את התחום - למפות אותו מבחינה מושגית - כדי לסלק את העמימות המאיימת על קיומו או לכל הפחות על התפתחותו ועל יישומו. המפה המושגית שהוצעה כאן עשויה לפתוח מרחב לפיתוח תאורטי נוסף של התחום ולאפשר יישום אפקטיבי שלו בהוראה.

ביבליוגרפיה

- אניס, ר' (1996). טקסונומיה של נטיות ויכולות של חשיבה ביקורתית. בתוך: י' הרפז (עורך), *חינוך לחשיבה ביקורתית* (עמ' 54-76). ירושלים: מאגנס ומכון ברנקו וייס.
- ארון, ר' (1993). ציוני דרך בהגות הסוציולוגית. תל-אביב: האוניברסיטה הפתוחה.
- גלייזר, ר' (1998). חינוך וחשיבה: תפקיד הידע. *חינוך החשיבה*, 16, 17-30.
- גרדנר, ה' (1996). אינטליגנציות מרובות: התיאוריה הלכה למעשה. ירושלים: מכון ברנקו וייס.
- דה-בוננו, א' (1992). למד את ילדך לחשוב. ירושלים: מכון ברנקו וייס.
- דה-בוננו, א' (1995). יצירתיות רצינית: שימוש בחשיבה לטראלית ליצירת רעיונות חדשים. ירושלים: מכון ברנקו וייס.
- הרפז, י' (2005א). חכה, פיתיון ודגים: גישות לחינוך החשיבה. ירושלים: מכון ברנקו וייס.
- הרפז, י' (2005ב). לקראת ביסוס אונטולוגי של הגישות לחינוך החשיבה. בתוך: מ' ניסן וע' שרמר (עורכים), *מעשה בחינוך: מאמרים ומחקרים מוקדשים לפרופ' שלמה פוקס* (עמ' 381-416). ירושלים: מוסד ביאליק.
- טרפינגר, ד"ג, איזאקסן, ס"ג ודורבל ק"ב (2000). פתרון בעיות יצירתיות. ירושלים: מכון ברנקו וייס.
- לם, צ' (1973). ההגיונות הסותרים בהוראה. תל-אביב: ספריית פועלים.
- לם, צ' (2000א). מעמד הדעת בתפיסות הרדיקליות של החינוך. בתוך: י' הרפז (עורך), *לחץ והתנגדות בחינוך: מאמרים ושיחות* (עמ' 69-87). תל-אביב: ספריית פועלים.
- לם, צ' (2000ב). האידיאולוגיות ומחשבת החינוך. בתוך: י' הרפז (עורך), *לחץ והתנגדות בחינוך: מאמרים ושיחות* (עמ' 217-254). תל-אביב: ספריית פועלים.
- מרזנו, ר' (2001). ממדי החשיבה. ירושלים: מכון ברנקו וייס.
- מרזנו, ר', ברנדט, ר', יוז, ק', ג'ונס, ב', פרסיזון, ב', רנקין, ס' וסוהור, צ' (2002). ממדי החשיבה: מסגרת לתוכנית לימודים ולהוראה. ירושלים: מכון ברנקו וייס.
- סטרנבר, ר' (2002). מטפורות לחשיבה: תאוריות על טבעה של האינטליגנציה האנושית. ירושלים: מכון ברנקו וייס.

- סלומון, ג' ופרקינס, ד' (2000). למידה בארץ הפלאות: מה מחשבים באמת מציעים לחינוך. בתוך: ד' פרקינס ועמיתים (עורכים), נופי החשיבה: מאמרים על חינוך לחשיבה טובה (עמ' 423-450). ירושלים: מכון ברנקו וייס.
- פוסטמן, נ' (1998). קץ החינוך: הגדרה מחודשת למטרות בית הספר. תל-אביב: ספריית פועלים.
- פרקינס, ד' (1998). לקראת בית ספר חכם: מאימון הזיכרון לחינוך החשיבה. ירושלים: מכון ברנקו וייס.
- פרקינס, ד' (2000). מהי הבנה? בתוך: ד' פרקינס ועמיתים (עורכים), נופי החשיבה: מאמרים על חינוך לחשיבה טובה (עמ' 315-338). ירושלים: מכון ברנקו וייס.
- פרקינס, ד', ג'יי, א' וטישמון, ש' (2000). מעבר ליכולות: תיאוריית נטיות של חשיבה. בתוך: ד' פרקינס ועמיתים (עורכים), נופי החשיבה: מאמרים על חינוך לחשיבה טובה (עמ' 69-101). ירושלים: מכון ברנקו וייס.
- פרקינס, ד' וסווארץ, ר' (2000). תשעת היסודות של החינוך לחשיבה. בתוך: ד' פרקינס ועמיתים (עורכים), נופי החשיבה: מאמרים על חינוך לחשיבה טובה (עמ' 105-141). ירושלים: מכון ברנקו וייס.
- פרקינס, ד' וסלומון, ג' (2000). האם מיומנויות קוגניטיביות הן תלויות הקשר? בתוך: ד' פרקינס ועמיתים (עורכים), נופי החשיבה: מאמרים על חינוך לחשיבה טובה (עמ' 385-422). ירושלים: מכון ברנקו וייס.
- Adler, M. (1982). *The paideia proposal: An educational manifesto*. New York: Macmillan Publishing Co., Inc.
- Barber, M. (1997). *The learning game: Argument for an education revolution*. Great Britain: Indigo.
- Baron, J. (1985). *Rationality and intelligence*. Cambridge, MA: Cambridge University Press.
- Bereiter, C., & Scardamalia, M. (1993). *Surpassing ourselves: An inquiry into the nature and implication of expertise*. Chicago: Open Court.
- Beyer, B. (1987). *Practical strategies for the teaching of thinking*. Boston: Allyn and Bacon, Inc.
- Boix-Mansilla, V., & Gardner, H. (1998). What are the qualities of understanding? In: M. Wiske (Ed.), *Teaching for understanding* (pp. 161-196). San Francisco: Jossey-Bass Publishers.
- Bransford, J., Brown, A., & Cocking, R., (Eds.). (2000). *How people learn: Brain, mind, experience, and school*. Washington, D.C.: National Academy Press.

- Costa, A. (1991). *The school as a home for the mind*. Palatine, Illinois: IRI/Skylight.
- Costa, A. (2001). (Ed.). *Developing mind: A resource book for teaching thinking*. Alexandria, Virginia: ASCD.
- Costa, A., & Kallick, B. (Eds.). (2000). *Discovering and exploring the habits of mind*. Alexandria, Virginia: ASCD.
- Dewey, J. (1933/1998). *How we think*. New York: Houghton Mifflin Company.
- Duckworth, E. (1996). *"The having of wonderful ideas" and other essays on teaching and learning*. New York: Teachers College Press.
- Egan, K. (1997). *The educated mind: How cognitive tools shape our understanding*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Esterle, J., & Clurman, D. (1993). *Conversations with critical thinkers*. San Francisco, California: The Whitman Institute.
- Fenstermacher, G., & Soltis, J. (1986). *Approaches to teaching*. New York: Teachers College Press.
- Fisher, R. (1990). *Teaching children to think*. U.K: Stanley Thornes.
- Gardner, H. (1999). *The disciplined mind*. New York: Simon & Schuster.
- Glatthorn, A., & Baron, J. (1991). The good thinker. In: A. Costa (Ed.), *Developing minds: A resource book for teaching thinking* (pp. 63-67). Alexandria, Virginia: ASCD.
- Halpern, D. (1996). *Thought and knowledge: Introduction to critical thinking*. NJ: Lawrence Erlbaum Associates, Publishers.
- Harpaz, Y., & Adam, L. (2000). Communities of thinking. *Educational Leadership*, 58(3), 54-57.
- Kohn, A. (1999). *The schools our children deserve: Moving beyond traditional classrooms and "tougher standards"*. Boston: Houghton Mifflin Company.
- Lakoff, G., & Johnson, M. (1980). *Metaphors we live by*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Lakoff, G., & Johnson, M. (1999). *Philosophy in the flesh*. New York: Basic Books.
- Lipman, M. (1991). *Thinking in education*. Cambridge, M.A.: Cambridge University Press.

- Lipman, M. (2003). *Thinking in education* (2nd ed.). Cambridge, M.A.: Cambridge University Press.
- McPeck, J. (1994). Critical thinking and the "trivial pursuit" theory of knowledge. In: K. Walters (Ed.), *Re-thinking reason: New perspectives in critical thinking* (pp. 101-117). Albany: State University of New York Press.
- Nickerson, R., Perkins, D., & Smith, E. (1985). *The teaching of thinking*. New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates, Publishers, Hillsdale.
- Paul, R. (1993). Philosophy and cognitive psychology: Contrasting assumptions. In: R. Paul (Ed.), *Critical thinking: How to prepare students for a rapidly changing world* (pp. 229-236). Santa Rosa, California: Foundation for Critical Thinking.
- Perkins, D. N. (1995). *Outsmarting IQ: The emerging science of learnable intelligence*. New York: Free Press.
- Postman, N. (1979). *Teaching as a conserving activity*. New York: Delacorte Press.
- Reid, S. (2002). *How to think: Building your mental muscle*. London: Prentice Hall.
- Resnick, L. B. (1987). *Education and learning to think*. Washington: National Academy Press.
- Ritchhart, R. (2002). *Intellectual character: What is, why it matters, and how to get it*. San Francisco: Jossey-Bass, A Wiley Company.
- Scheffler, I. (1989). Philosophical models of teaching. In: I. Scheffler (Ed.), *Reason and teaching* (pp. 67-81). London: Routledge & Kegan Paul.
- Smith, F. (1990). *To think*. New York: Teachers College Press.
- Sternberg, R. (1984). How can we teach intelligence? *Educational Leadership*, 39(1), 38-48.
- Sternberg, R. (1987). Questions and answers about the nature and teaching of thinking skills. In: J. B. Baron & R. J. Sternberg (Eds.), *Teaching thinking skills: Theory and practice* (pp. 251-260). New York: W. H. Freeman and Company.
- Tishman, S. (2000). Why teach habits of mind? In: A. Costa & B. Kallick (Eds.), *Discovering and exploring the habits of mind* (pp. 41-61). Alexandria, Virginia: ASCD.